

Wiesław Boleśław Łach

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie /
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

 <https://orcid.org/0000-0002-1201-2776>

Aspekty wojskowe i społeczne przejmowania byłych ziem Prus Wschodnich w granice państwa polskiego po II wojnie światowej

Summary

Military and Social Aspects of the Incorporation of the Former East Prussian Lands into the Territory of the Polish State After World War II

At the 'Big Three' conferences in Tehran, Yalta and Potsdam, the fate of the lands lying within the borders of East Prussia was decided. The province was to cease to exist and its territory was to become part of Poland and the Soviet Union.

In the spring of 1945, the southern part of East Prussia, known as Warmia and Masuria, was to be annexed to Poland. This was not an easy process, as the Prussian lands were still inhabited by the German population and occupied by the Red Army. As part of the settlement of Poles arriving in Prussia from the territory of the Second Polish Republic in Olsztyn, the process of taking over the lands previously granted by the Polish administration began. In addition, Polish Army units were deployed in order to ensure the safety of the arriving settlers and expatriates.

The aim of this article is to analyse the social and military efforts made to incorporate the southern part of East Prussia into Poland, which was a highly problematic process. The local and military administration, which were created from scratch had the hard task to overseeing it, despite their lack of experience and their dependence on Soviet military commanders.

Keywords: East Prussia, Warmia and Masuria, administration, Polish Army, Polish and German population

Streszczenie

Na konferencjach Wielkiej Trójki w Teheranie, Jalcie i Poczdamie został przesądzony los ziem leżących w granicach Prus Wschodnich. Prowincja miała przestać istnieć, a jej obszar miał się znaleźć w granicach Polski i Związku Sowieckiego.

Wiosną 1945 r. przystąpiono do przyłączania do Polski południowej części Prus Wschodnich, określanych jako Warmia i Mazury. Nie był to proces łatwy, ponieważ na tych terenach nadal przebywała ludność niemiecka oraz Armia Czerwona. W ramach osiedlania się Polaków przybywających do Prus z terenów Drugiej Rzeczypospolitej w Olsztynie rozpoczął się proces przejmowania przez nich ziem uprzednio przyznanych administracji polskiej. Dodatkowo dyslokowano i organizowano jednostki Wojska Polskiego, zapewniając bezpieczeństwo przybywającym osadnikom i ekspatriantom.

Celem artykułu jest przedstawienie wysiłku społecznego i wojskowego włożonego w włączenie południowej części Prus Wschodnich do Polski. Był to proces wielce problematyczny. Zmierzała się z nim tworzona od podstaw administracja lokalna i wojskowa. Brakowało jej doświadczenia, a co najgorsze, była zależna od sowieckich komendantur wojskowych.

Słowa kluczowe: Prusy Wschodnie, Warmia i Mazury, administracja, Wojsko Polskie, ludność polska i niemiecka

Wstęp

Na konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie na przełomie listopada i grudnia 1943 r. został przesądzony los ziem leżących w granicach Prus Wschodnich. Prowincja miała przestać istnieć, a jej obszar miał się znaleźć w granicach Polski i Związku Sowieckiego (ZSRS). Na konferencji rozpoczęto wstępne ustalanie przebiegu granicy polsko-sowieckiej w Prusach Wschodnich. Podczas konferencji w Jalcie na Krymie w lutym 1945 r., kiedy zwycięstwo nad niemiecką III Rzeszą było już bliskie, potwierdzono terytorialne żądania Stalina odnośnie do zachodniej granicy ZSRS.

W 1945 r. przystąpiono do przyłączania południowej części Prus Wschodnich, określanych jako Warmia i Mazury, do Polski. Nie był to proces łatwy, ponieważ na tych ziemiach nadal przebywała ludność niemiecka oraz Armia Czerwona. Dla zapewnienia ochrony Polaków przybywających do Prus z terenów Drugiej Rzeczypospolitej istniała pilna potrzeba przejęcia przyznanych ziem przez administrację polską i zagwarantowania przybywającym osadnikom i ekspatriantom bezpieczeństwa, dyslokując i organizując jednostki Wojska Polskiego. Obecność wojska, zwłaszcza tuż po wojnie, miała dawać wiarę w trwałość polskiej obecności państwowej na tych ziemiach.

Celem artykułu jest przedstawienie wysiłku społecznego i wojskowego włożonego w włączenie południowej części Prus Wschodnich do Polski. Był to proces bardzo złożony. Określona cezura dotycząca pierwszych lat powojennych (1945–1947) wynika z szczególnych uwarunkowań mających swe źródło w charakterze przejętych ziem. Wysiłek polityczny, społeczny i wojskowy włożony w włączenie południowej części Prus Wschodnich do Polski był powodem szczególnego traktowania tego obszaru. Do rozwiązania mnóstwa problemów potrzebna była od podstaw tworzona administracja lokalna i wojskowa, której brakowało doświadczenia i dodatkowo była zależna od sowieckich komendantur wojskowych.

W artykule przedstawiono m.in. tworzenie i dyslokację jednostek wojskowych oraz kwestie mające wpływ na poczucie bezpieczeństwa, czyli jak najszybsze rozbudowanie i oczyszczenie przejętego terenu z wybuchów i niewypałów, jak i zapewnienie ochrony granicy na odcinku królewieckim ze Związkiem Sowieckim. Obecność wojska, zwłaszcza tuż po wojnie, miała dawać wiarę w trwałość polskiej państwowości na tych ziemiach ludności polskiej z utraconych ziem na wschodzie i przybyłej z Polski Centralnej.

Stan badań dotyczących tematu nie jest wystarczający i wynika z faktu, iż w walkach o ziemie leżące w granicach Prus Wschodnich zabrakło jednostek Wojska Polskiego oraz jest skutkiem słabego rozpoznania prawdziwych problemów i trudności związanych z przejęciem tych obszarów. Obok znanych publikacji dotyczących pierwszych lat powojennych, do których należy zaliczyć opracowanie Edmunda Wojnowskiego *Warmia i Mazury w latach 1945–1947. Życie polityczne*¹ czy Tadeusza Baryły *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów. 1945 rok*², w ostatnim okresie ukazały się prace, które wnoszą bardzo dużo do postrzegania okresu działań wojennych w Prusach Wschodnich³, trudnej sytuacji wsi w analizowanym czasie⁴ lub dziedzictwa ziemi Warmii i Mazur⁵. Kwestie związane z zaangażowaniem wojska w możliwości bezpiecznego funkcjonowania przybywającej ludności, jak i stworzeniem systemu ochrony powstałej sztucznie granicy nie były szczegółowo analizowane. Jediną publikacją, która w sposób podstawowy

¹ E. Wojnowski, *Warmia i Mazury w latach 1945–1947. Życie polityczne*, Olsztyn 1970.

² *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów. 1945 rok*, przygotował do druku T. Baryła, Olsztyn 1996.

³ T. Gliniecki, D. Panto, *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.*, Gdańsk 2019; T. Gliniecki, *Walki Armii Czerwonej w delcie Wisły. Styczeń–Maj 1945*, Gdynia–Sztutowo 2019.

⁴ R. Gross, *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019.

⁵ I. Lewandowska, *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2014.

przybliżyć tę problematykę, jest praca zbiorowa *Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej*⁶.

Materiały źródłowe, z których korzystał autor, znajdują się w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowym w Olsztynie, Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego, Archiwum Straży Granicznej i Archiwum Wojskowym w Oleśnicy.

Początki administracji polskiej, problemy społeczne i gospodarcze

W wyniku operacji wschodniopruskiej prowadzonej przez Armię Czerwoną zostały zdobyte ziemie Warmii i Mazur. Przygotowywana od wielu miesięcy ofensywa zimowa Armii Czerwonej w Prusach Wschodnich ruszyła 13 stycznia 1945 r. Zapoczątkowało ją natarcie 3. Frontu Białoruskiego, a dzień później 2. Frontu Białoruskiego. Armie niemieckie, zaatakowane prawie równocześnie na różnych odcinkach frontu, utraciły możliwość manewru, mimo to stawiały zaciętki opór⁷.

Chociaż obrona Prus Wschodnich była dobrze przygotowana, to została przełamana. Wojska sowieckie jednak potrzebowały na to pięć miesięcy i okupiły zwycięstwo ogromnymi stratami. Dopiero 9 kwietnia zdobyły Królewiec, a resztki 3. Armii Pancерnej i 4. Armii Niemcy ewakuowali przez Mierzę Wiślaną w widły ujścia Wisły i na Hel. Tam siły te broniły się do 8 maja do godziny 23.00, poddając się bezwarunkowej kapitulacji Armii Czerwonej⁸.

Za przesuującym się frontem sowieckie władze wojskowe tworzyły na zajętych terenach administrację wojskową. Komendantury wojenne w Prusach Wschodnich były ustanowione we wszystkich miastach i podlegały Radzie Wojennej 3. Frontu Białoruskiego. Sowiecki zarząd wojskowy na obszarach przyznanych Polsce miał charakter okupacji wojskowej. Rząd polski mógł tworzyć własne organy administracji z chwilą, gdy tereny te przestaną być strefą bezpośrednich operacji wojennych⁹.

⁶ *Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej*, red. W.B. Łach, Węgorzewo 2004.

⁷ K. Sobczak, *Wyzwolenie Warmii i Mazur w 1945 r.*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1961, nr 1, s. 3–20; idem, *Operacja mazowiecko-mazurska*, Warszawa 1967, s. 195; P. Buttar, *Pole Walki Prusy. Szturm na niemiecki front wschodni 1944–1945*, Poznań 2011, s. 186–194; K. Dieckert, H. Grossmann, *Bój o Prusy Wschodnie. Kronika dramatu 1944–1945*, Gdańsk 2011, s. 106–139.

⁸ T. Gliniecki, *op. cit.*, s. 197–212; P. Buttar, *op. cit.*, s. 587.

⁹ M. Łach, *Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w 1945 roku*, [w:] *Ziemie odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej*, red. S. Łach, Słupsk 2000, s. 88.

Były to pierwsze ośrodki administracyjne, a jednocześnie organa władzy wojskowej na obszarze Prus Wschodnich. Ich zadaniem było nie tylko sprawowanie władzy na zajętym terenie, ale i stworzenie materialnego zaplecza dla walczących oddziałów Armii Czerwonej oraz ochrona i wywóz mienia poniemieckiego uznawanego za zdobycz wojenną. Stąd wynikały wielokrotnie nieporozumienia między tworzoną administracją polską a komendanturami wojennymi¹⁰.

Bezpośrednio po przejściu frontu na zajętych obszarach rozpoczęły się represje, których ofiarą była ludność cywilna, nie wyłączając Mazurów, Warmiaków czy nawet robotników przymusowych i jeńców wojennych. Wszystkich zdolnych do pracy niemieckich mężczyzn wcielano do batalionów roboczych bądź kierowano do obozów przejściowych, m.in. w Działdowie i Iławie. Wśród ludności niemieckiej, która pozostała albo wróciła, przeważali starsi ludzie, kobiety i dzieci, których najczęściej umieszczano w specjalnych strefach wydzielanych w miastach i wsiach¹¹.

Miasta, które z pożogi wojennej wyszły ze stosunkowo niewielkimi zniszczeniami, były dewastowane i podpalane przez wywożących z nich wszelki dobytek żołnierzy sowieckich i przybywające z terenów sąsiednich zorganizowane grupy szabrownicze. Ten powojenny okres kilku miesięcy dla mieszkańców Warmii i Mazur był najtrudniejszy i najbardziej tragiczny¹².

Dnia 14 marca 1945 r. na podstawie Uchwały Rady Ministrów całokształt władzy cywilnej na terenie Prus Wschodnich znajdujących się w granicach państwa polskiego został powierzony Pełnomocnikowi Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Okręg Mazurski. Stanowisko to według początkowych założeń miał objąć Jerzy Sztachelski – wojewoda białostocki, ale wobec przejęcia obowiązków ministerialnych w Warszawie Pełnomocnikiem został pułkownik Jakub Prawin, który 30 marca 1945 r. z grupą pierwszych urzędników przybył do Olsztyna¹³.

W dniu 23 maja 1945 r. nastąpiło przekazanie władzy Pełnomocnikowi Rządu. Przejmowanie administracji i poniemieckiego majątku w poszczególnych powiatach przeciągało się i zakończyło się praktycznie dopiero jesienią. Przy czym Rosjanie część majątków ziemskich, obiektów usługowych (mleczarnie, rzeźnie), koszar

¹⁰ M. Łach, *op. cit.*, s. 89.

¹¹ A. Kossert, *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009, s. 324–325; T. Gliniecki, D. Panto, *op. cit.*, s. 27; *Warmia i Mazury w latach 1945–1950. Kształtowanie się stosunków politycznych i narodowościowych*, red. i oprac. D. Krysiak, Olsztyn–Białystok 2013, s. 4; *Okręg Mazurski w raportach...*, s. X.

¹² S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. II (1772–2010), Olsztyn 2011, s. 1043; R. Tomkiewicz, *W Polsce Ludowej*, [w:] *Powiat szczycieński. Przeszłość – współczesność*, red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczycień 2006, s. 410; *Warmia i Mazury w latach 1945–1950. Kształtowanie się...*, s. 4; M. Łach, *op. cit.*, s. 91; T. Gliniecki, D. Panto, *op. cit.*, s. 115.

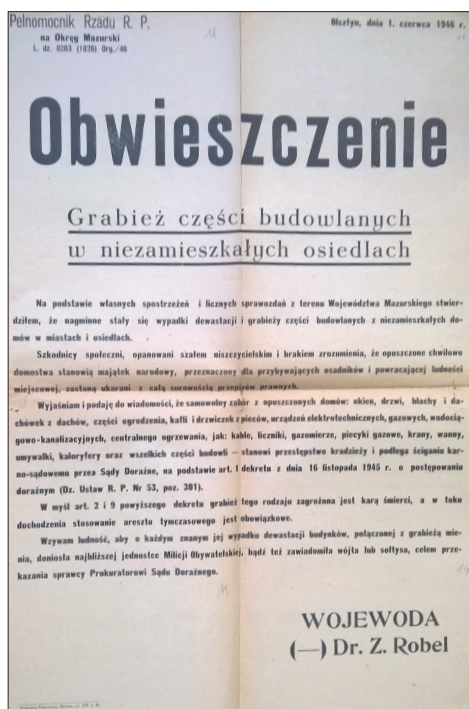
¹³ S. Achremczyk, *op. cit.*, s. 1052–1053; *Okręg Mazurski w raportach...*, s. 61.

wojskowych, jak i kontrole nad transportami kolejowymi pozostawili w swojej dyspozycji, zajmując je nawet przez kilka powojennych lat. Zdobyte tereny musiały bowiem wykarmić stacjonującą w Polsce armię radziecką. Stanie się to przedmiotem licznych konfliktów i zatargów¹⁴.

1. Okolice Starego Miasta w Olsztynie zimą 1945 r. po zakończeniu działań wojennych (Źródło: *Warmia i Mazury w latach 1945–1950. Kształtowanie się stosunków politycznych i narodowościowych*, red. i oprac. D. Krysiak, Olsztyn–Białystok 2013, załącznik nr 3)

¹⁴ *Okręg Mazurski w raportach...*, s. VIII–X; T. Gliniecki, D. Panto, *op. cit.*, s. 115; R. Tomkiewicz, *op. cit.*, s. 412. *Vide* też: Protokół Administratora Majątków Państwowych – Raszung /ob. Rasząg/ do Powiatowego Urzędu Ziemskiego w Biskupcu dotyczący wywieżenia przez żołnierze Armii Czerwonej 32 wozów siana, dn. 26.XI.45 r., Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, sygn. 390/75.

2. Obwieszczenie Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej
na Okręg Mazurski dotyczące grabieży części budowlanych
(Źródło: plakat ze zbiorów autora)

Organizujący się Urząd Pełnomocnika Rządu już w pierwszych dniach swego istnienia podjął pracę nad stworzeniem administracji szczebla powiatowego. Było to zadanie bardzo skomplikowane ze względu na trudności kadrowe, jak i warunki komunikacyjne, aprowizacyjne i bezpieczeństwo w okręgu. Pierwsi starostowie wraz z personelem wyruszyli z Olsztyna do swych powiatów 2 kwietnia 1945 r. Byli oni w nich najczęściej jedynymi Polakami. Wyjątek stanowiły powiaty południowe i wschodnie Okręgu Mazurskiego, gdzie najszybciej przybyła ludność z północnych obszarów województw warszawskiego i białostockiego, niestety nie tylko z zamiarem osiedlenia. Dały o sobie znać grupy szabrownicze, których celem był wywóz z tych obszarów wszystkiego, co wartościowe. Pierwsi organizatorzy życia społeczno-politycznego zastali Okręg Mazurski jako – zgodnie z określeniem pochodzącym z literatury – „pustynię gospodarczą i ludnościową”¹⁵.

¹⁵ E. Wojnowski, *op. cit.*, s. 66–67; S. Achremczyk, *op. cit.*, s. 1051–1052; D. Kosiński, K. Pudło, *Liczba i rozmieszczenie ludności na Ziemiach Zachodnich w latach 1939–1958*, [w:] *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958*, red. B. Gruchman, J. Ziółkowski, Poznań 1960, s. 112.

Zniszczenia miast sięgały przeciętnie 40–50% (w budynkach i urządzeniach komunalnych). Do najbardziej zniszczonych należały: Braniewo, Nidzica, Węgorzewo i Gołdap, gdzie zniszczenia sięgały 75–95%. W jeszcze większym stopniu w wyniku zniszczeń wojennych ucierpiał przemysł. Poważna sytuacja panowała w rolnictwie; brakowało inwentarza żywego, całkowicie zniszczonych było około 20% gospodarstw¹⁶.

Organizacja i zadania Wojska Polskiego na przejętych ziemiach

Już 19 marca 1945 r. wojewoda białostocki wystosował pismo do Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego gen. broni Michała Roli-Żymierskiego w sprawie możliwie jak najszybszego skierowania na obszar byłych Prus Wschodnich co najmniej jednej dywizji piechoty. W piśmie tym zwracał uwagę, iż najważniejszym problemem jest ochrona życia i mienia przedstawicieli administracji polskiej oraz osiedlanej tam ludności. O skierowanie dywizji piechoty do byłych Prus Wschodnich zwrócił się również w raporcie do premiera Edwarda Osóbki-Morawskiego płk Jakub Prawin, pełnomocnik Rządu Tymczasowego przy 3. Froncie Białoruskim, po powrocie z inspekcji tych terenów w drugiej połowie marca 1945 r. Uwzględniając powyższe postulaty, Naczelnny Dowódca WP nakazał do 30 kwietnia 1945 r. przenieść z Majdanka do Olsztyna 9. Zapasowy Pułk Piechoty¹⁷.

W dniu 3 maja 1945 w 9. Zapasowym Pułku Piechoty w Olsztynie przyjęto pierwszych poborowych. Stan stały pułku w dniu 10 maja wynosił 1408 żołnierzy (165 oficerów, 637 podoficerów i 606 szeregowców). Pułk ten w związku z przejściem na pokojowy system szkolenia, rozkazem organizacyjnym Naczelnego Dowódcy WP z 3 czerwca 1945 r., został rozformowany, a na jego bazie stworzono 50. pułk piechoty, który wszedł w skład tworzonej dywizji piechoty¹⁸.

¹⁶ K. Gwiazdziński, *Warmia i Mazury*, [w:] *Odbudowa ziem odzyskanych*, red. K. Piwarskiego, S. Zajchowskiej, Poznań 1957, s. 429–430; W. Wrzesiński, *Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945–1949*, [w:] *Problemy rozwoju gospodarczego...*, s. 180.

¹⁷ Z. Moszumański, *Jednostki wojsk lądowych na Warmii i Mazurach w latach 1945–1960*, [w:] *Z dziejów Wojska Polskiego...*, s. 7–9. *Vide* też: Pełnomocnik Rządu RP przy 3 Froncie Białoruskim płk. dr Jakub Prawin do Prezesa Rady Ministrów Edwarda Osóbki-Morawskiego. Raport z rozmów z dowództwem frontu i o sytuacji wschodniej i centralnej części Prus Wschodnich, Warszawa 23 III 1945, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Administracji Publicznej, sygn. 2460.

¹⁸ Z. Moszumański, *op. cit.*, s. 9; Rozkaz organizacyjny Naczelnego Dowódcy WP nr 00135/Org. z 3 czerwca 1945 r., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego [dalej: CAW], sygn. IV.501.1/A.142.

W czerwcu 1945 r. Naczelny Dowódca WP nakazał sformować 15. Dywizję Piechoty z siedzibą dowództwa w Olsztynie. W jej skład weszły: 50., 53. i 54. pułk piechoty, 55. pułk artylerii, 19. samodzielny dywizjon artylerii przeciwpancernej, 46. samodzielny batalion saperów, 27. samodzielny batalion łączności, 20. samodzielny batalion sanitarny¹⁹.

Dywizja zorganizowana jeszcze według etatu wojennego, lecz o zmniejszonym stanie osobowym miała liczyć łącznie 9533 żołnierzy (w tym 839 oficerów, 2577 podoficerów i 6117 szeregowców), 1593 konie oraz 196 samochodów i ciągników. Formowanie dywizji powierzono Głównemu Kwatermistrzowi WP. Po zakończeniu organizacji miała ona bowiem pozostać w jego dyspozycji do listopada 1945 r. Aby ułatwić prace organizacyjne, na czas formowania wszystkie jednostki dywizji rozlokowano w Olsztynie. Dowódcą 15. Dywizji Piechoty został płk Maksymilian Nakonieczny²⁰.

Żołnierze Wojska Polskiego stacjonujący w województwie olsztyńskim byli w pierwszych powojennych latach bardzo charakterystycznym elementem krajobrazu miasta. Odbywali tu jednak tylko służbę, niewiele więc zajmowali się miejscową specyfiką. Dla większości z nich wrażenia ze służby zależne były od stopnia jej trudności. Wiadomo, że ówczesne panujące stosunki w wojsku nie należały do łatwych i z rzadka miały charakter demokratyczny, wbrew głoszonej propagandzie²¹.

Formowanie dywizji przebiegało w niezmiernie trudnych warunkach, w tym czasie region borykał się bowiem z niedoborami aprowizacyjnymi. Ponadto niepełne było zaopatrzenie jednostek w umundurowanie, bieliznę i obuwie. Miało to niewątpliwie wpływ na stan zdrowia żołnierzy, wśród których szerzyły się choroby zakaźne, w tym dur brzuszny. Mimo istniejących trudności i niedoborów w zaopatrzeniu, jednostki dywizji w 1945 r. wykonywały prace rolne zarówno w czasie żniw, jak też akcji wykopkowej i siewnej. Żołnierze 15. Dywizji pomagali w zagospodarowaniu majątków ziemskich oraz przeprowadzeniu najpotrzebniejszych prac w zasiedlanych gospodarstwach²².

Na początku listopada 15. Dywizja Piechoty została bezpośrednio podporządkowana dowódcy Okręgu Wojskowego nr I (warszawski). W nowej strukturze organizacyjnej znalazły się: dowództwo i sztab dywizji, trzy pułki piechoty, pułk artylerii, dywizjon artylerii przeciwpancernej, batalion saperów, batalion łączności, pluton samochodowy i pluton piechoty oddziału informacji. Pozostałe jednostki

¹⁹ J. Kajetanowicz, *Polskie wojska lądowe w latach 1945–1960*, Toruń 2005, s. 38.

²⁰ Z. Moszumański, *op. cit.*, s. 9–12.

²¹ R. Tomkiewicz, *Wojskowi w powojennym Olsztynie*, [w:] *Z dziejów Wojska Polskiego...*, s. 57.

²² Korespondencja 15 DP z DOW I i z podległymi jednostkami. Rozkaz Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego nr 145 z dnia 12.07.1945 r., CAW, sygn. IV.521.15.94.

dywizji zostały rozformowane. Stan etatowy dywizji został zmniejszony do 5500 żołnierzy. Nowy etat pułku piechoty przewidywał 1383 żołnierzy, a pułku artylerii – 732 żołnierzy²³.

W lutym 1946 r. w ramach kolejnej redukcji wojsk stan etatowy dywizji został zmniejszony do 3998 żołnierzy, a w sprzęcie do 64 dział, 66 moździerzy i 375 koni. Zwiększono natomiast liczbę samochodów do 120 i ciągników do 48. Nowy etat pułku piechoty przewidywał tylko 982 żołnierzy, pułku artylerii lekkiej – 528 żołnierzy, a dywizjonu artylerii przeciwpancernej – zaledwie 134 żołnierzy. Batalion łączności zmniejszono do kompanii (138 żołnierzy). Batalion saperów i pluton piechoty wydziału informacji pozostały bez zmian²⁴.

Pomoc żołnierzy dywizji w zagospodarowaniu miast regionu miała istotne znaczenie zwłaszcza w sytuacjach wymagających zastosowania szeroko pojętej techniki. Przy odbudowie i remontach urzędów czy szkół prace początkowo przebiegały bez betoniarek, jakichkolwiek transporterów i bez dźwigów. Z nieocenioną pomocą przychodziło wojsko, które posiadało pojazdy i niezbędne urządzenia techniczne. Żołnierze wydatnie pomagali też w zabezpieczaniu ruin grożących zawaleniem oraz w ich rozbiórce. Już w połowie lipca 1945 r. kilkuset żołnierzy pomagało w odgruzowywaniu Olsztyna. Przez lata opornie szło odgruzowywanie poszczególnych miast i w zasadzie prace nabierały przyśpieszenia, gdy angażowano do nich wojsko²⁵.

Na terenie województwa znajdowało się okresowo jeszcze wiele innych oddziałów WP. Od lipca do października 1945 r. brała udział w pracach żniwnych i akcji wykopkowej 14. Dywizja Piechoty z Okręgu Wojskowego Poznań w składzie: 45., 47. i 49. pułk piechoty, 36. pułk artylerii lekkiej, 17. dywizjon artylerii przeciwpancernej i 41. batalion saperów, w rejonach miejscowości: Ostróda, Morąg, Gietrzwałd, Lidzbark Warmiński i Miłomłyn. Dowództwo dywizji stacjonowało w Ostródzie²⁶.

Stacjonowały również jednostki 18. Dywizji Piechoty z dowództwem w Białymstoku. Dnia 24 marca 1946 r. skierowano z Suwałk do Orzysza 21. samodzielny dywizjon artylerii przeciwpancernej, a następnie przebazowano z Augustowa do Orzysza 51. samodzielny batalion saperów 18. DP. Warto także wspomnieć, iż w celu zapewnienia odpowiednich warunków do szkolenia jednostek w polu i prowadzenia ćwiczeń z wojskami Naczelny Dowódca WP rozkazem organizacyjnym

²³ Rozkaz organizacyjny Naczelnego Dowódcy WP nr 0289/Org. z 15 października 1945 r., CAW, Departament Poboru i Uzupełnień, sygn. IV.501.1/A.143; L. Grot, T. Konecki, E. Nalepa, *Pokojowe dzieje Wojska Polskiego*, Warszawa 1988, s. 41–42 i 50–52.

²⁴ Z. Moszumański, *op. cit.*, s. 13; J. Kajetanowicz, *op. cit.*, s. 39.

²⁵ R. Tomkiewicz, *Wojskowi w powojennym Olsztynie...*, s. 71–73.

²⁶ W. Kołodziej, *Ostróda – miasto garnizonowe*, Ostróda 2011, s. 72; Z. Moszumański, *op. cit.*, s. 16.

z 8 września 1945 r. polecił dowódcy Okręgu Wojskowego nr I do 30 września 1945 r. sformować Okręgowy Poligon Artylerii w Orzyszu²⁷.

Po przejściu terenu byłych Prus Wschodnich przez administrację polską i przybyciu tutaj pierwszej jednostki Wojska Polskiego, najważniejszym zadaniem było rozminowanie i oczyszczenie terenów z niewybuchów i zalegających pocisków artyleryjskich i czołgowych, które z punktu widzenia bezpieczeństwa ludności oraz potrzeb gospodarczych i komunikacyjnych było najpilniejsze.

Należy zaznaczyć, że cofający się Wehrmacht pozostawił teren gęsto zaminiowany, były to rejonys Gołdapi, Olecka, Elku, Pisha, Orzysza, Giżycka, Węgorzewa, Kętrzyna, Bartoszyc, Braniewa i okolice Wielkich Jezior Mazurskich. Zaminowano prawie wszystkie przesmyki między jeziorami oraz założono wiele pól minowych na podejściach do licznych miast²⁸.

Rozminowanie tych rejonów od początku przysparzało saperom najwięcej kłopotów, a także pociągnęło za sobą stosunkowo wysoką liczbę ofiar. Każdy z tych rejonów był rozminowywany przez kilka jednostek saperskich, działających w różnych okresach²⁹.

Przy rozminowywaniu Warmii i Mazur brały udział następujące jednostki saperskie³⁰:

- 5. Mazurska Brygada Saperów (w 1946 r. przeformowana na 5. Mazurski Pułk Saperów);
- 1. batalion saperów 1. Dywizji Piechoty;
- 41. batalion saperów 14. Dywizji Piechoty;
- 46. batalion saperów 15. Dywizji Piechoty;
- 51. batalion 18. Dywizji Piechoty.

W 1945 r. główne zadania związane z rozminowaniem Warmii i Mazur spoczywały na 5. Brygadzie Saperów. Sztab Brygady stacjonował w Elku od 15 sierpnia 1945 r. do 3 stycznia 1946 r. Poszczególne bataliony rozminowywały rejon Gołdapi,

²⁷ Historia Ośrodka Szkolenia Poligonowego Wojsk Lądowych – Orzysz, <https://ospwlorzysz.wp.mil.pl/> (dostęp: 13 IX 2023).

²⁸ C. Krzemiński, *Rozminowanie terytoriów zachodnich i północnych ziem Polski*, [w:] *Ludowe Wojsko Polski w walce, służbie i pracy na ziemiach zachodnich i północnych 1945–1950*, red. S. Gacia, Warszawa 1983, s. 146.

²⁹ W.B. Łach, *Plany operacyjnego wykorzystania Prus Wschodnich źródłami do badań nad dziejami Wojska Polskiego w latach 1945–1956*, [w:] *Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004, s. 220.

³⁰ Idem, *Wykorzystanie fortyfikacji niemieckich na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, [w:] *Z dziejów Wojska Polskiego...*, s. 47–48.

powiat elcki, okolice Olecka, rejon Augustowa, w tym Puszcę Augustowską. Prace w tym sektorze, które trwały do 15 września, prowadzone w terenie lesisto-jeziornym, nie należały do łatwych³¹.

Od 21 września do 15 grudnia pododdziały brygady rozminowywały silnie ufortyfikowane rejonu umocnień. Poszczególne bataliony przeprowadziły rozminowanie w trzech etapach na określonych kierunkach³²:

- w pierwszym etapie – miał być rozminowany cały Giżycki Rejon Umocnień;
- w drugim – odcinek Biskupiec–Olsztyn;
- w trzecim – odcinek Elbląg–Ostróda.

Dodatkowo w podporządkowaniu brygady znajdował się 1. batalion saperów 1. Dywizji Piechoty. W październiku i listopadzie 1945 r. likwidował on zapory minowe i niszczył amunicję na kierunku: Pisz, Szczytno, Olsztynek i Ostróda. Podczas rozminowania pododdziały 5. Brygady usunęły w sumie 835 890 min i zniszczyły 168 713 pocisków i różnej amunicji, pochodzącej przeważnie ze zlikwidowanych magazynów. W pracach rozminowywania w 1945 r. saperów 5. Mazurskiej Brygady oprócz wspomnianego 1. batalionu 1. Dywizji Piechoty wspierali saperzy z 41. batalionu saperów 14. Dywizji Piechoty oraz 46. batalionu saperów 15. Dywizji Piechoty³³.

Dopiero w dniu 10 września 1945 r. 46. batalion, wspólnie z włączonymi na czas akcji plutonami saperskimi z 50., 53. i 54. pułków piechoty 15. DP, rozpoczął rozminowywanie Olsztyna, Morąga, Lidzbarka Warmińskiego, Bartoszcza, Ostródy, Braniewa i Kętrzyna. Pierwsze meldunki z rozpoznania wskazywały na znaczne ilości nagromadzonej amunicji i różnych środków wybuchowych oraz liczne, ciągle pola minowe, zwłaszcza w okolicach Bartoszcza, Lidzbarka Warmińskiego, rzeki Pasłęki pod Braniewem oraz w miejscowościach Giżycko, Orzysz, Pisz, Szczytno, Olsztynek i Ostróda. Praca na tych ziemiach trwała do 25 listopada. Obok niszczenia zapasów broni, amunicji niemieckiej i rozminowywania terenów sprawdzano

³¹ Z. Barszczewski, *Przywrócone życie. Rozminowanie ziem Polski*, Warszawa 1998, s. 228; J. Kajetanowicz, *op. cit.*, s. 24; S.M. Marcinkiewicz, *Mityczna stolica Mazur. Między Elkiem a Lyck*, Elk 2015, s. 180.

³² W.B. Łach, *Rozminowanie Warmii i Mazur po zakończeniu II wojny światowej*, [w:] *Wojsko. Historia wojskowa. Bezpieczeństwo Polski*, red. J. Gmitruk, T. Skoczek, Warszawa 2021, s. 456–457; Z. Barszczewski, *op. cit.*, s. 228; C. Krzemiński, *op. cit.*, s. 158.

³³ Kronika 46 batalionu saperów, Archiwum Wojskowe w Oleśnicy [dalej: AWO], sygn. 3094. 10.107; Z. Wojdalski, *Wojsko społeczeństwu 1944–1948*, Warszawa 1982, s. 111; Z. Moszumański, *op. cit.*, s. 16; Z. Barszczewski, *op. cit.*, s. 230.

główne arterie komunikacyjne, miasta, osiedla i wioski oraz przeprowadzono rozpoznanie głównych umocnień niemieckich³⁴.

Warunki terenowe były nadzwyczaj trudne, dlatego wymagały zachowania jak najdalej idących środków ostrożności. W sumie nie udało się w 1945 r. wykryć wszystkich pól minowych i skupisk amunicji ani dokończyć rozminowania obiektów, zwłaszcza użyteczności publicznej, na tych ziemiach. Krótki okres prowadzonych prac w stosunku do czasu ich trwania na innych obszarach Polski, jak i niewystarczające możliwości wyznaczonych do tego zadania jednostek saperских jasno wskazywały, że prace nad pełnym rozminowaniem Warmii i Mazur należy kontynuować w następnym roku³⁵.

Do rozminowania w 1946 r. skierowano 5. Mazurski Pułk Saperów (przeformowany z 5. Brygady Saperów). Z batalionów w pracach brał udział 46. batalion 15. DP, na którym spoczywało główne zadanie rozminowania regionu, oraz 51. batalion saperów 18. DP³⁶.

Dość częste i ulewne deszcze przyczyniały się do obniżenia wydajności pracy poszczególnych pododdziałów w terenie. Oczyszczanie niektórych obszarów nastręczało niekiedy poważnych trudności z powodu gęstego zalesienia, niezamieszkałych okolic lub niemożności dostępu. Również działania zwykłych band rabunkowych utrudniały poruszanie się w terenie. Dużą pomoc okazywała miejscowa ludność i władze, dzięki czemu łatwiej było zlokalizować obszary zaminowane.

Na pewno zadania wykonywane przez jednostki saperские wymagały żołnierzy odważnych, niebojących się niebezpiecznych prac z użyciem materiałów wybuchowych, odpornych na trudy i niewygody. Region ten należał do najbardziej zaminowanych obszarów Polski. Tym bardziej sytuacja ta przez długie lata nie dawała spokoju nowo przybyłym mieszkańcom. O skali problemu może świadczyć fakt, że największe nasycenie min na jeden metr kwadratowy było w kwaterze Hitlera, której rozminowanie, długie i żmudne, trwało do lat pięćdziesiątych³⁷.

Z pewnością kwestie rozminowania i oczyszczenia przejętych terenów z niewypałów i niewybuchów zostały przedstawione dość skrótowo ze względu na wymogi redakcyjne. Ale badając obecność saperów na Warmii i Mazurach, możemy znaleźć szereg ich przedsięwzięć na rzecz mieszkańców, które uległy zapomnieniu,

³⁴ 46 batalion saperów, AWO, sygn. 3094.10.107; Z. Wojdalski, *op. cit.*, s. 111 i 112; Z. Barszczewski, *op. cit.*, s. 231; W.B. Łach, *Rozminowanie...*, s. 459–460.

³⁵ Rozminowanie terenów Okręgu Mazurskiego, CAW, sygn. IV.510.1.A.1543; C. Krzemiński, *op. cit.*, s. 171.

³⁶ Rozminowanie terenów Okręgu Mazurskiego, CAW, sygn. IV.510.1.A.1543; B. Perzyk, *Wolfschanze – las, beton i miny*, Warszawa 2014, s. 190–192 i 214.

³⁷ W.B. Łach, *Rozminowanie...*, s. 462.

a należała do nich m.in. pomoc w usuwaniu zniszczeń wojennych, ochrona mostów przed spływem kry lodowej, udział w akcjach powodziowych czy budowa dróg i mostów.

Do zadań Wojska Polskiego należało również obsadzenie granicy polsko-sowieckiej w byłych Prusach Wschodnich, gdyż praktyczne jej wytyczenie było w rękach sowieckich i to Sowieci samowolnie wytyczyli ją w terenie z naruszeniem umów granicznych³⁸.

Do ochrony polskich granic, rozkazem naczelnego dowódcy Wojska Polskiego z 13 sierpnia 1945 r., zostały powołane Wojska Ochrony Pogranicza (WOP). Brak pododdziałów WOP na tym odcinku stwarzał dalsze niebezpieczeństwo nieprzestrzegania określonych ustaleń granicznych, szabrowania przez stronę sowiecką rejonów przygranicznych, jak i ignorowania i nieliczenia się z polską administracją cywilną³⁹.

Ochronę granicy Polski na odcinku królewieckim miał objąć tworzący się 5. Oddział WOP. Pierwszym jego dowódcą został ppłk Stanisław Wyderka (były oficer Korpusu Ochrony Pogranicza), a szefem sztabu mjr Jerzy Korczuk. W dniu 25 października ukazał się pierwszy rozkaz organizacyjny. Rozpoczęto tworzenie sztabu, poszczególnych służb, komend odcinków oraz pododdziałów zabezpieczenia⁴⁰.

W następnych dniach rozpoczyna się organizacja komend, jak i zostaje ustalona struktura organizacyjna w terenie. Oddział składał się z czterech komend, którym w każdej podlegały cztery strażnice o następującej numeracji⁴¹:

- 22. komenda /Braniewo/ – w składzie 106., 107., 108. i 109. strażnica;
- 23. komenda /Bartoszyce/ – w składzie 110., 111., 112. i 113. strażnica;
- 24. komenda /Węgorzewo/ – w składzie 114., 115., 116. i 117. strażnica;
- 25. komenda /Kowale Oleckie/ – w składzie 118., 119., 120. i 121. strażnica.

Równolegle następuje organizacja sztabów poszczególnych komend odcinków oraz dokonuje się rozpoznania i ustalenia miejsc ich lokalizacji. W dniu 4 grudnia 1945 r. Dowódca Okręgu Warszawskiego I rozkazuje do 10 grudnia przejąć

³⁸ Archiwum Straży Granicznej [dalej: ASG], Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Wojsk Ochrony Pogranicza, sygn. 1842/9.

³⁹ Kronika 19 Brygady Wojsk Ochrony Pogranicza 1945–1956, ASG, sygn. 1821/1; Kwestie organizacji Wojsk Ochrony Pogranicza w latach 1945–1946 zostały szczegółowo przedstawione w opracowaniu J.R. Prochwicza, *Wojska Ochrony Pogranicza 1945–1965. Wybrane problemy*, Piotrków Trybunalski 2011.

⁴⁰ Kronika 19 Brygady Wojsk Ochrony Pogranicza 1945–1956, ASG, sygn. 1821/1; Rozkazy dzienne oficerskie i organizacyjne, *ibidem*, sygn. 1/826.

⁴¹ Kronika 19 Brygady Wojsk Ochrony Pogranicza 1945–1956, ASG, sygn. 1821/1.

ochronę granicy, mimo iż organizacja komend nie została jeszcze zakończona. Przyczyną był brak koni, samochodów, ludzi i pomieszczeń. Ściśle wykonując rozkaz przełożonych, pododdziały 5. Oddziału WOP rozpoczynają obejmowanie odcinków. Jako pierwsza 5 grudnia 1945 r. wyjechała na miejsce swojej dyslokacji transportem kolejowym z Olsztyna do Braniewa 22. Komenda⁴².

Z treści pierwszych meldunków wynika, że organizacja w tak krótkim terminie ochrony granicy Polski na odcinku królewieckim była przedsięwzięciem niełatwym. Na przeszkodzie stało wiele trudności, brakowało umundurowania, butów, sprzętu telefonicznego i wozów. Niezmiernie istotną sprawą było zaopatrzenie w żywność. W początkowym okresie pododdziały miały być samowystarczalne, dlatego też komendanci komend i strażnic zabiegali u władz administracyjnych powiatów przygranicznych o niezbędne produkty żywnościowe. Sytuacja była o tyle trudna, że trzeba było uporać się ze zniszczeniami wojennymi, które boleśnie dotknęły przygraniczne miejscowości w wyniku walk toczonych w Prusach Wschodnich w 1945 r. Problemy potęgowała migracja ludności, wysiedlenia, rabunek i szabrownictwo⁴³.

Granica państwowa Polski z Związkiem Sowieckim na odcinku królewieckim ze względu na swoją specyfikę wymagała profesjonalnych form zabezpieczenia. Niestety była ona sztuczna, gdyż przy jej określaniu strona rosyjska nie uwzględniała jakichkolwiek polskich propozycji, sugerujących wzięcie pod uwagę warunków terenowych i infrastrukturalnych. Komendant 5. Oddziału WOP na podstawie meldunków dowódców pododdziałów pełniących służbę graniczną w celu jej usprawnienia oraz zapewnienia szybkiego rozwoju gospodarczego strefy granicznej w meldunkach do dowódcy Wojsk Ochrony Pogranicza przedstawiał propozycje korekty linii granicznej. Nie tylko nie były one bezzasadne, ale wręcz potrzebne, jednak w ówczesnej sytuacji politycznej strona sowiecka nie chciała o nich rozmawiać⁴⁴.

W praktycznej realizacji zadania dotyczące ochrony granicy, jak i założeń odnoszących się do ruchu granicznego i jego kontroli napotykały ogromne trudności. W początkowym okresie ochronę odcinka komplikowały sprawy organizacyjne, zaopatrzeniowe i brak u żołnierzy wiedzy dotyczącej warunków pełnienia służby na granicy i przejściach kontrolnych. Dało się zauważyć, że niepełna i słaba ochrona granicy skutkuje dużym przemytem, niekontrolowanym ruchem ludności, zwłaszcza niemieckiej, uciekającej na zachód, a także samowolnym przekraczaniem granicy przez oddziały Armii Czerwonej (od 25 lutego 1946 r. zmieniła nazwę na

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Komenda Odcinka nr 22, sprawozdanie letnie Komendy 22 Odcinka W.O.P. za czas od dn. 1 maja do 31 października 1946, ASG, sygn. 12/7/56.

⁴⁴ Szef Wydziału PPK i KG Departamentu W.O.P. Opis terenu strefy granicznej 5-go Mazurskiego Oddziału W.O.P. 15.04, Warszawa 1947, ASG, sygn. 218/36.

Armia Radziecka). Mimo wielu trudności w ciągu całego 1946 r. w momencie poznania specyfiki służby i wraz z nabywaniem przez żołnierzy WOP doświadczenia sytuacja w strefie przygranicznej zaczęła ulegać poprawie.

Podsumowanie

Konsekwencją II wojny światowej były zmiany granic Polski, jak i przemieszczenia ludności, w większości nie z własnej woli. Południowa część byłych Prus Wschodnich, określana geograficznie i historycznie jako Warmia i Mazury, przeżyła w 1945 r. tragiczne chwile, które przeorały stosunki społeczne, zniszczyły gospodarkę i infrastrukturę regionu.

Marzec 1945 r. można uważać za początek działalności władz polskich w tej części dawnych Prus Wschodnich, która zgodnie z decyzjami podjętymi w Teheranie i późniejszymi uchwałami poczdamskimi miała wrócić do państwa polskiego jako Okręg Mazurski. Władze polskie organizowały się od podstaw, nie posiadając żadnego rozeznania w terenie. Nie były też wytyczone dokładnie granice pomiędzy Polską a Związkiem Sowieckim.

Demografia i obraz społeczny nowo utworzonego województwa olsztyńskiego w nowych granicach Polski były bardzo złożone. Między poszczególnymi grupami ludności istniały różnice na tle pochodzenia, które miały wpływ na przebieg procesów integracyjnych i prowadziły do wzajemnych uprzedzeń i konfliktów. Większość ludności napływowej stanowili mieszkańcy wsi lub małych miasteczek, z charakterystyczną dla siebie mentalnością i słabym poziomem wykształcenia. Ponadto między poszczególnymi grupami ludności istniały różnice w sposobie pojmowania zaistniałej rzeczywistości, wynikające ze stereotypów myślowych, ukształtowanych przez warunki ich poprzedniego miejsca zamieszkania i okoliczności, które wymusiły przybycie na włączone ziemie.

Wojsko Polskie, w omawianym okresie określane propagandowo jako Ludowe Wojsko Polskie, obecne było w województwie olsztyńskim od pierwszych tygodni powojennych. Mimo identyfikacji z „nową władzą” było akceptowane przez społeczeństwo, a co istotniejsze, akceptowane przez zdecydowaną jego większość.

Wspólne dla wszystkich mieszkańców tego regionu było poczucie tymczasowości, braku bezpieczeństwa, trudna sytuacja żywnościowa i gospodarcza. Adaptację do nowej rzeczywistości dodatkowo utrudniało prowadzenie niejednokrotnie błędnej polityki narodowościowej przez ówczesne władze państwa polskiego. Jednak wszystkie powyższe czynniki i uwarunkowania społeczno-polityczne wpłynęły również zasadniczo na wykształcenie się wielokulturowego krajobrazu Warmii i Mazur, których skomplikowana historia stała się dziedzictwem przyszłych pokoleń⁴⁵.

⁴⁵ *Warmia i Mazury w latach 1945–1950. Kształtowanie się...*, s. 15.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

sygn. 2460

Archiwum Państwowe w Olsztynie

sygn. 390/75

Archiwum Straży Granicznej [ASG]

sygn. 1/826; 12/7/56; 218/36; 1821/1; 1842/9

Archiwum Wojskowe w Oleśnicy [AWO]

sygn. 3094.10.107

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego [CAW]

sygn. IV.501.1/A.142; IV.501.1/A.143; IV.510.1.A.1543; IV.521.15.94

Opracowania

Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur*, t. II (1772–2010), Olsztyn 2011.

Barszczewski Z., *Przywrócone życie. Rozminowanie ziem Polski*, Warszawa 1998.

Buttar P., *Pole Walki Prusy. Szturm na niemiecki front wschodni 1944–1945*, Poznań 2011.

Dieckert K., Grossmann H., *Bój o Prusy Wschodnie. Kronika dramatu 1944–1945*, Gdańsk 2011.

Gliniecki T., *Walki Armii Czerwonej w delcie Wisły. Styczeń–Maj 1945*, Gdynia–Sztutowo 2019.

Gliniecki T., Panto D., *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.*, Gdańsk 2019.

Gross R., *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019.

Grot L., Konecki T., Nalepa E., *Pokojowe dzieje Wojska Polskiego*, Warszawa 1988.

Gwiazdziński K., *Warmia i Mazury*, [w:] *Odbudowa ziem odzyskanych*, red. K. Piwarski, S. Zajchowska, Poznań 1957, s. 417–483.

Historia Ośrodka Szkolenia Poligonowego Wojsk Lądowych – Orzysz, <https://ospwl.orzysz.wp.mil.pl/> (dostęp: 13 IX 2023).

Kajetanowicz J., *Polskie wojska lądowe w latach 1945–1960*, Toruń 2005.

Kołodziej W., *Ostróda – miasto garnizonowe*, Ostróda 2011.

- Kosiński D., Pudło K., *Liczba i rozmieszczenie ludności na Ziemiach Zachodnich w latach 1939–1958*, [w:] *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945–1958*, red. B. Gruchman, J. Ziółkowski, Poznań 1960, s. 97–119.
- Kossert A., *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Warszawa 2009.
- Krzemiński C., *Rozminowanie terytoriów zachodnich i północnych ziem Polski*, [w:] *Ludowe Wojsko Polski w walce, służbie i pracy na ziemiach zachodnich i północnych 1945–1950*, red. S. Gacia, Warszawa 1983, s. 145–183.
- Lewandowska I., *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2014.
- Łach M., *Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w 1945 roku*, [w:] *Ziemie odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej*, red. S. Łach, Słupsk 2000, s. 189–213.
- Łach W.B., *Plany operacyjnego wykorzystania Prus Wschodnich źródłami do badań nad dziejami Wojska Polskiego w latach 1945–1956*, [w:] *Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004, s. 215–230.
- Łach W.B., *Rozminowanie Warmii i Mazur po zakończeniu II wojny światowej*, [w:] *Wojsko. Historia wojskowa. Bezpieczeństwo Polski*, red. J. Gmitruk, T. Skoczek, Warszawa 2021, s. 451–463.
- Łach W.B., *Wykorzystanie fortyfikacji niemieckich na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, [w:] *Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej*, red. W.B. Łach, Węgorzewo 2004, s. 43–55.
- Marcinkiewicz S.M., *Mityczna stolica Mazur. Między Elkiem a Łyck*, Elk 2015.
- Moszuński Z., *Jednostki wojsk lądowych na Warmii i Mazurach w latach 1945–1960*, [w:] *Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej*, red. W.B. Łach, Węgorzewo 2004, s. 7–28.
- Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów. 1945 rok*, przygotował do druku T. Baryła, Olsztyn 1996.
- Perzyk B., *Wolfschanze – las, beton i miny*, Warszawa 2014.
- Prochwicz J.R., *Wojska Ochrony Pogranicza 1945–1965. Wybrane problemy*, Piotrków Trybunalski 2011.
- Sobczak K., *Operacja mazowiecko-mazurska*, Warszawa 1967.
- Sobczak K., *Wyzwolenie Warmii i Mazur w 1945 r.*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1961, nr 1, s. 3–20.
- Tomkiewicz R., *W Polsce Ludowej*, [w:] *Powiat szczycieński. Przeszłość – współczesność*, red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 410–493.
- Tomkiewicz R., *Wojskowi w powojennym Olsztynie*, [w:] *Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej*, red. W.B. Łach, Węgorzewo 2004, s. 215–230.

Warmia i Mazury w latach 1945–1950. Kształtowanie się stosunków politycznych i narodowościowych, red. i oprac. D. Krysiak, Olsztyn–Białystok 2013.

Wojdalski Z., *Wojsko społeczeństwu 1944–1948*, Warszawa 1982.

Wojnowski E., *Warmia i Mazury w latach 1945–1947. Życie polityczne*, Olsztyn 1970.

Wrzesiński W., *Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945–1949*, [w:] *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958*, red. B. Gruchman, J. Ziółkowski, Poznań 1960, s. 170–213.

Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej, red. W.B. Łach, Węgorzewo 2004.

Notka o autorze

Płk rez. dr hab. Wiesław Łach, prof. UWM – kierownik Katedry Wojskoznawstwa i Studiów Strategicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Zainteresowania naukowe: historia wojskowości, system obronny Polski, wojsko na Warmii i Mazurach, fortyfikacje Polski północnej, współczesne konflikty zbrojne.

wieslaw.lach@uwm.edu.pl